Foucault ve Coğrafya I

Mekân Üzerine Söylemler

Dr. Serkan KIRKESER

Ütopya • Heterotopya • Eşik • Panoptikon

PEGEM AKADEMİ

Serkan KIRKESER

FOUCAULT VE COĞRAFYA I
Mekân Üzerine Söylemler

ISBN 978-625-5442-20-8

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

© 2026, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 2000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere http://pegem.net adresinden ulaşılabilmektedir.

1. Baskı: Kasım 2026, Ankara

Yayın-Proje: Yaren Açıkgöz
Dizgi-Grafik Tasarım: Beyza Nur Erdoğan
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Sayfa Basım Sanayi Ticaret Ltd. Şti.
İvedik OSB Matbaacılar Sit. 1514. Cad. No: 23-25
Yenimahalle/ANKARA

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 77079

İletişim

Pegem Akademi: Shira Ticaret Merkezi
Macun Mahallesi 204 Cad. No: 141/33, Yenimahalle/Ankara
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: yayinevi@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

ÖN SÖZ

İnsan, yeryüzünde yalnızca yaşamaz; onu tanımlar, anlamlandırır, sınırlandırır ve dönüştürür. Bir dağa isim vermek, bir akarsuyun yönünü belirlemek, bir bölgenin sınırlarını çizmek ya da bir yerleşmenin konumunu açıklamak, ilk bakışta birbirinden farklı görünse de ortak bir çabanın parçalarıdır: Dünyayı bilinebilir kılmak. Ancak dünyayı bilmek, yalnızca onun hakkında bilgi edinmekten ibaret değildir. Bilmek, aynı zamanda görünenin ardındaki ilişkileri kavramak, olgular arasında bağlantılar kurmak ve gerçekliği belirli kavramlar aracılığıyla anlamlandırmaktır. İnsanlık tarihi boyunca doğaya, topluma ve yaşama ilişkin biriken bilgiler, dünyayı açıklamanın olduğu kadar onunla kurulan ilişkileri yeniden biçimlendirmenin de aracı olmuştur. Ne var ki bilgi, hiçbir zaman yalnızca gözlemlenen gerçekliğin tarafsız bir kaydından oluşmamıştır. Hangi olguların araştırılmaya değer görüldüğü, nelerin bilgi olarak kabul edildiği, hangi açıklamaların geçerlilik kazandığı ve hangi düşüncelerin dışarıda bırakıldığı, her dönemin kendine özgü tarihsel, toplumsal ve düşünsel koşulları içerisinde şekillenmiştir. Bu nedenle bilginin tarihi, yalnızca insanın neyi bildiğinin değil, dünyayı hangi kavramlarla düşündüğünün, hangi ayrımlarla düzenlediğinin ve hangi ilişkiler üzerinden anlamlandırdığının da tarihidir.

Coğrafi bilgi, insanın dünyayı anlama çabasının en kapsamlı ve özgün karşılıklarından birini oluşturmaktadır. Çünkü coğrafi bilgi, doğaya ve insana dair bilgilerin kesişim noktasını ifade etmektedir. Yeryüzünün fiziksel özellikleri ile insanın toplumsal varoluşu, karşılıklı ilişkiler içerisinde şekillenen bütünsel bir dünyanın bileşenleri olarak ele alınmaktadır. Bir akarsu çevresindeki yerleşmelerin kuruluşunu, ekonomik faaliyetlerin gelişimini, kültürel ilişkileri ve siyasal sınırların oluşumunu etkileyen mekânsal bir unsurdur. Benzer biçimde bir dağ, jeomorfolojik süreçlerin oluşturduğu bir yükselti olmasının yanında toplumlar için bir sınır, geçiş alanı, doğal kaynak, kutsal mekân veya kolektif hafızanın parçası olabilmektedir. Doğanın fiziksel gerçekliği ile insanın ona yüklediği anlamlar, coğrafi bilginin birbirini tamamlayan boyutlarını oluşturmaktadır. Bu bakımdan coğrafya, doğaya ilişkin bilgileri insanın toplumsal deneyimleriyle buluştururken farklı olguların nerede, ne zaman, neden ve nasıl bir araya geldiğini sorgulamaktadır. Dolayısıyla coğrafi bilgi, yeryüzünün nasıl bir yer olduğunu açıklamanın ötesinde, insanın yeryüzünü nasıl bir yaşam dünyasına dönüştürdüğünü anlamaya yönelmektedir.

Ancak burada daha temel bir soru ortaya çıkmaktadır: Yeryüzünü bilmek ile yeryüzü üzerinde iktidar kurmak arasında nasıl bir ilişki vardır? Bir mekânın haritalanması, sınırlandırılması, sınıflandırılması ve belirli işlevlere göre düzenlenmesi, yalnızca coğrafi gerçekliğin tanımlanmasına mı hizmet etmektedir, yoksa aynı zamanda o gerçeklik üzerinde belirli müdahale ve yönetim biçimlerini de mümkün mü kılmaktadır? Michel Foucault'nun bilgi, iktidar ve özne arasındaki ilişkileri ele alan düşünsel yaklaşımı, tam da bu noktada coğrafi düşünce açısından önemli imkânlar sunmaktadır. Foucault'nun çalışmalarında bilgi, söylemsel ve söylemsel olmayan pratiklerden, kurumlardan ve iktidar ilişkile-

rinden bağımsız düşünülemezken mekân; gözetimin, disiplinin, ayrıştırmanın, düzenlemenin ve yönetimin somutlaştığı temel alanlardan biri olarak belirginleşmektedir. Böylece mekân, yalnızca olayların gerçekleştiği edilgen bir zemin olmaktan çıkarak toplumsal ilişkilerin kurulduğu, iktidarın işlediği ve bilginin üretildiği etkin bir boyut olarak düşünülmeye başlanmaktadır. Foucault'nun düşüncesini coğrafyayla buluşturmak, mekâna ilişkin yeni kavramlar edinmenin yanı sıra coğrafi bilginin kendi tarihsel temellerini, açıklama biçimlerini ve iktidarla kurduğu ilişkileri de yeniden sorgulamaktır. *Foucault ve Coğrafya I: Mekân Üzerine Söylemler*, bu sorgulamadan hareketle bilginin mekânsal boyutlarını, iktidarın coğrafi işleyişini ve mekânın toplumsal gerçekliğin oluşumundaki rolünü tartışmaya açmaktadır.

Coğrafya; mekân, zaman, insan, insan dışı canlılar ve çevresel süreçler arasındaki çok yönlü ve karmaşık ilişkileri farklı coğrafi ölçeklerde anlamlandırmaya çalışan bir bilimdir. Disiplinin yerleşik kavramsal çerçevesi içerisinde mekân, bu ilişkilerin kurulduğu, yeniden üretildiği ve anlamlandırıldığı; zaman, değişimin, sürekliliğin, ritmin ve tarihsel katmanlaşmanın incelendiği; çevre ise doğal süreçlerle toplumsal yaşam arasındaki etkileşimlerin gerçekleştiği boyutları ifade etmektedir. Coğrafi ölçek de bu ilişkilerin mekânsal (yerel, bölgesel, ulusal, küresel), zamansal (kısa, orta, uzun dönem) ve biyososyal (birey, topluluk, nüfus, tür) düzeylerde nasıl farklılaştığını incelemeye olanak sağlamaktadır. Coğrafi ölçek çoğu zaman kartografiyle özdeşleştirilse de daha geniş anlamıyla mikro ve makro düzeyler arasında kurulan ilişkilerin, farklılıkların, benzerliklerin ve eşitsizliklerin hangi düzeylerde ortaya çıktığını, nasıl örgütlendiğini ve temsil edildiğini anlamaya yönelik kavramsal bir çerçeve sunmaktadır.

Coğrafyanın geniş araştırma alanı, kullandığı kavramların, ürettiği bilginin ve başvurduğu açıklama biçimlerinin hangi felsefi temellere dayandığı sorusunu da önemli kılmaktadır. Bununla birlikte yirminci yüzyılın ortalarına kadar disiplinin kendi içinde coğrafi bilginin epistemolojik temellerine ilişkin tartışmalar, sınırlı kalmıştır. Yves Lacoste'un (2014) "*en azından doğa bilimlerinin ve sosyal bilimlerin kavşak noktasında olması ve bu çok sayıda bilimden 'ödünç aldıklarının' sayısı itibarıyla bu disiplin, geniş epistemolojik tartışmaları teşvik etmeliydi; oysa coğrafyacılar 'soyut düşünceler' konusunda bir aldırmazlık hali gösterdiler ve çoğu zaman 'basit zihniyet' ile gurur duydular*" (s. 101) sözleriyle bu eksikliği güçlü bir şekilde dile getirmiştir.

Coğrafyacıların coğrafi bilginin felsefi temellerine yönelik ilgisi, eleştirel sosyal teorinin modern düşüncede insan ile doğayı birbirinden ayıran düalist açıklamaları ve evrensellik iddialarını sorgulamasıyla birlikte yeni bir yön kazanmıştır. İnsan ile doğa arasındaki ilişkilerin determinist ve araçsal yorumları, bu yorumların dayandığı nedensellik kabulleri ve tahakküm biçimleri giderek daha yoğun biçimde tartışılmıştır. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren siyasal ve toplumsal hareketlerle birlikte gelişen eleştirel coğrafya yaklaşımları, mekânın kapitalist ilişkiler, üretim süreçleri ve iktidar biçimleri içerisinde ele alınmasına önemli katkılar sağlamıştır. Böylece mekân, toplumsal ilişkilerin gerçekleştiği

edilgen bir zemin olarak görülmekten çıkmaya başlamış ve bu ilişkilerin kuruluşuna ve yeniden üretimine katılan bir boyut olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde siyasal iktisat eksenli coğrafi araştırmaların temel sorunu Neil Smith'in (2017) ifadesiyle "kapitalizmin coğrafyası nedir?" olmuştur.

Beşerî coğrafyada eleştirel sosyal teorinin etkisiyle doğanın üretimi, metalaşması ve toplumsal ilişkiler içerisinde yeniden biçimlenmesi araştırma konularını domine ederken fiziki coğrafyada insan faaliyetleri ile doğal süreçler arasındaki ilişkilerin nasıl kavramsallaştırılacağı farklı yaklaşımlar çerçevesinde tartışılmaya devam etmiştir. Özellikle beşerî coğrafyadaki tartışmalar, insanın coğrafi süreçlerdeki konumunun yanı sıra insan dışı canlıların, doğal kaynakların ve çevresel koşulların kapitalist üretim süreçlerine nasıl katıldığını anlamlandırmada sosyal bilimlerin odağına yerleşmiştir.

Beşerî coğrafyanın mekân, doğa ve insana ilişkin düşünsel gelişimi iktidar mekanizmalarına yönelik sorgulamaları da derinleştirmiştir. Coğrafi düşüncenin odağı mekânsal ilişkiler nasıl işlemektedir, mekânsal ilişkiler kimin çıkarlarına hizmet etmektedir, kim nerede bulunabilir, hangi eylemleri gerçekleştirebilir, kiminle etkileşime geçebilir, hangi dolaşım biçimlerine ve ağların kurulmasına imkân tanınır, hangi alanlar hangi amaçlara tahsis edilir ve bu düzenlemeler hangi bilgi biçimleriyle meşrulaştırılır? gibi sorular aracılığıyla toplumsal ilişkilerin mekânsal örgütlenmesine, iktidarın gündelik yaşam üzerindeki etkilerine ve mekânsal düzenlemelerin bilgi üretimiyle kurduğu ilişkilere yönelmiştir. Bu sorular, mekânın nasıl düzenlendiği kadar, bu düzenlemeler içerisinde hangi varlıkların, toplulukların ve süreçlerin görünür kılındığı, sınıflandırıldığı veya müdahaleye konu edildiği meselesini de gündeme getirmiştir.

Bu kitabın Michel Foucault ile kesiştiği yer de burada ortaya çıkmaktadır. Foucault'ya göre Batı düşüncesinde, Marksistler dâhil, uzun bir dönem tarihsel ve toplumsal gelişmeler, süreklilik ve ardışıklık üzerinden kurulan zaman merkezli açıklamalarla ortaya konulmuştur. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın tarihsel düşünceye yöneldiğini belirten Foucault, yirminci yüzyılı "yan yananın", "eşzamanlılığın", "yakın ve uzağın" ve "kopuk kopukluğun" öne çıktığı bir dönem olarak nitelendirmiştir. Bu değerlendirmede mekân, zamanın yerine geçen bağımsız bir açıklama ilkesi olmaktan çok farklı ilişkilerin eşzamanlı kuruluşunu düşünmeye yönelten bir problem alanı olarak belirginleşmiştir.

Foucault'nun mekân, özne ve iktidar ilişkilerine dair değerlendirmeleri coğrafyacılarda da karşılık bulmuştur. Bu anlamda David Harvey, Neil Smith, Stuart Elden ve Edward Soja gibi coğrafyacılar, Foucault'nun düşüncelerini coğrafi tartışmalar içerisinde ele almış isimlerden bazıları olmuştur. Bununla birlikte ne yazık ki Türkiye'deki coğrafya literatüründe Foucault'nun düşünceleri yeterince tartışılmamıştır. Bu kitap, Foucault'nun mekâna ilişkin düşüncelerini ve bu düşüncelerin uluslararası coğrafya literatüründe nasıl ele alındığını kuramsal bir çerçevede tartışmak ve söz konusu tartışmaların Türkiye'deki coğrafya literatürüne taşınmasına katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır.

Kitapta, Foucault'nun 1976 yılında *Hérodote* dergisinin editörleriyle gerçekleştirdiği söyleşiye ve ardından editörlere yönelttiği sorulara da yer verilmiştir. Bu metinler, Foucault'nun mekâna ilişkin düşünceleri ile coğrafya arasındaki ilişkilerin tartışılması bakımından önem taşımaktadır. Bu doğrultuda Foucault'nun mekâna ilişkin düşünceleri, ideal, öteki, geçiş ve gözetim ilişkilerini yansıttığı düşünülen ütopya, heterotopya, eşik (liminal) mekân ve panoptikon başlıkları altında ele alınmıştır. Böylece mekânın tasarlanması, deneyimlenmesi, farklılaşması ve denetlenmesi ile coğrafi düşünce arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Kitapta insan-mekân etkileşimi *coğrafyanın öznesi* ve *öznenin coğrafyası* olmak üzere iki düşünsel eksenin arka planda işlediği bir metinsel düzenekte ele alınmıştır. İlkinde coğrafyanın araştırma konularının ve bu araştırmalara konu olan varlık ve süreçlerin çeşitliliği; ikincisinde ise insanın mekânla kurduğu ilişkiler içerisinde özne, aktör ve fail olarak konumlanması öne çıkmaktadır. Bu ayrımdan hareketle Foucault'nun bilgi, iktidar ve özne arasındaki ilişkilere yönelik yaklaşımından, mekânsal söylemlerin özneyi nasıl tanımladığı, konumlandırdığı ve özneleşme süreçlerini nasıl etkilediği sorularını tartışmak amacıyla yararlanılmıştır. Bu bakımdan kitabın alt başlığında yer alan *söylemler* ifadesine özel bir parantez açmak gerekmektedir. Foucault'ya göre söylem, düşüncelerin dil aracılığıyla ifade edilmesinden ibaret olmayıp neyin, kim tarafından ve hangi koşullarda söylenebileceğini, hangi bilgilerin geçerli kabul edileceğini belirleyen tarihsel kurallarla ilişkilidir (Foucault, 1987). Bu nedenle *Mekân Üzerine Söylemler* alt başlığı, mekâna ilişkin düşüncelerin üretildikleri tarihsel koşullar, bilgi biçimleri ve iktidar ilişkileriyle birlikte ele alınmasını ifade etmektedir.

Kitabın ortaya çıkışı, COVID-19 salgını sırasında doktora eğitimime devam ettiğim yıllara uzanmaktadır. Salgın nedeniyle evlerde geçirilen uzun zaman, akademik okumalarıma daha fazla yoğunlaşabildiğim bir dönem olmuştur. Bu süreçte Foucault üzerine yaptığım okumalar, çevrim içi ortamda bir araya geldiğimiz akademisyen hocalarımla yürüttüğümüz tartışmalar ve bu tartışmalar sırasında tuttuğum notlar, kitabın nüvesini oluşturmuştur. O dönemde tuttuğum notlar, sonraki yıllarda yaptığım okumalarla genişlemiş ve zamanla bir kitap çalışmasına dönüşmüştür.

Kitabın ortaya çıktığı bu akademik tartışmalarda yer alan, görüşleri ve değerlendirmeleriyle düşüncelerimin gelişmesine katkıda bulunan kıymetli hocalarıma teşekkür ederim. Akademik çalışmalarım boyunca gösterdikleri sabır, anlayış ve destek için eşim Yasemin'e, kızım Gülce Sultan'a ve her zaman yanımda olan değerli aileme içtenlikle teşekkür ederim.

Serkan Kırkeser

Ankara, 2026

İÇİNDEKİLER

Ön Söz iii

1. BÖLÜM
FOUCAULT VE COĞRAFİ BİLGİ

Giriş 1
Foucault'nun Mekân Anlayışı 23
Foucault ve Coğrafya Tartışmalarının Doğuşu 57

2. BÖLÜM
FOUCAULT VE MEKÂNI DÜŞÜNME BİÇİMLERİ

Ütopya 82
Heterotopya 106
Eşik Mekân 163
Panoptikon 184

Son Söz 204
Kaynakça 208
Dizin 221

1. BÖLÜM

FOUCAULT VE COĞRAFİ BİLGİ

Bu bölümde Michel Foucault'nun mekân, bilgi ve iktidar ilişkileri üzerine düşünceleri ile coğrafyanın kesişim noktalarının tarihsel ve kuramsal temelleri ele alınmaktadır. Öncelikle mekânın coğrafi düşüncedeki epistemolojik konumu tartışılmakta, ardından Foucault ile coğrafyacılar arasındaki düşünsel karşılaşmanın gelişimi incelenmektedir. Son olarak mekân, bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiler üzerinden coğrafi bilginin üretimi, mekânsal düzenlemelerin siyasal işlevi ve kültürel süreçleri değerlendirilmektedir.

Giriş

İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan bilgilere göre mekân kavramı, Arapçada "olmak" anlamındaki kevn (kiyân, keynûne) masdarından türemiş bir ism-i mekân olup "oluşun meydana geldiği yer" anlamına gelmektedir (Kutluer, 2003, s. 550). İbnü'l-Arabî gibi İslam düşünürleri, mekândan münezzeh *(lâ-mekân)* kabul edilen Allah dışında hiçbir varlığın mekândan bağımsız düşünülemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu anlayışta mekân, varlıkların bulunduğu yerin yanı sıra varoluşun kendisiyle de ilişkilendirilmiştir. Böylece mekân ile var olmak arasında zorunlu bir ilişki kurulmuştur (Kaygalak, 2020, s. 14).

Mekânın varlıkla ilişkisine yönelik ontolojik tartışmalar, kavramın farklı disiplinlerde bilgi nesnesi olarak ele alınmasıy-